ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
Түпнұсқа мақала/Оригинальная статья/Research paper
DOI: https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

ҒТАХР 03.20

Садвакасова Ж.А. *

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Посткеңестік трансформация контекстіндегі қазақ және қырғыз диаспораларын зерделеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері

АҢДАТПА. Мақаланың мақсаты – посткеңестік трансформация жағдайында қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеуге қолданылатын теориялық және әдіснамалық тәсілдерді жүйелеу, олардың түсіндіру мүмкіндігі мен шектеулерін салыстыру. Зерттеу нарративтік әдеби шолу мен салыстырмалы-тарихи талдауға негізделді. Диаспораның классикалық, конструктивистік, трансұлттық, институционалдық және цифрлық тұжырымдамалары, сондай-ақ Орталық Азиядағы этникалық қауымдастықтар мен көші-қонға арналған еңбектер талданды. Нәтижесінде посткеңестік қазақ және қырғыз қауымдастықтарын тек шашырау, ортақ жады және тарихи отанға бағдарлану белгілері арқылы сипаттау жеткіліксіз екені анықталды. Олардың бір бөлігі шекаралардың өзгеруі салдарынан диаспоралық мәртебеге ие болса, екінші бөлігі кейінгі еңбек, білім және отбасылық көші-қон нәтижесінде қалыптасты. Сондықтан мәртебе, буын, гендер, көші-қон траекториясы, азаматтық және цифрлық байланыстарды бірге қарастыратын көпдеңгейлі модель ұсынылады. Мақаланың теориялық маңызы диаспораны тұрақты этникалық бірлік емес, институттар, әлеуметтік желілер және сәйкестену тәжірибелері арқылы үнемі қайта жасалатын қатынастық құбылыс ретінде түсіндіруінде. Практикалық маңызы – салыстырмалы зерттеулерге арналған көрсеткіштер жүйесін және деректерді көпәдісті зерттеу тәртібін ұсынуында. Болашақ зерттеулер аралас әдістерге, цифрлық этнографияға және бірнеше елді қамтитын бойлық дизайнға сүйенуі қажет.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: диаспора, посткеңестік трансформация, қазақ диаспорасы, қырғыз диаспорасы, трансұлттық байланыс, этномәдени бірегейлік, цифрлық диаспора.

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЖӘНЕ АЛҒЫС: Зерттеу арнайы гранттық қаржыландырусыз орындалды.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА: Қолжазбаны құрылымдау және тілдік-стилистикалық редакциялау кезінде OpenAI ChatGPT қолданылды. Ғылыми мазмұнның дұрыстығын, дереккөздерді және түпкілікті мәтінді автор тексерді әрі толық жауапкершілікті өзіне алады.

ДӘЙЕКСӨЗ ҮШІН: Садвакасова, Ж.А. (2026). Посткеңестік трансформация контекстіндегі қазақ және қырғыз диаспораларын зерделеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

Мақала тарихы:
Редакцияға түсті: 01.08.2026
Жариялау туралы шешім қабылданды: 03.09.2026
Жарияланды: 30.09.2026

* Хат-хабаршы авторы: Садвакасова Жанар Амангалиевна, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

Садвакасова Ж.А. *

Восточно-Казахстанский технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Теоретико-методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в контексте постсоветской трансформации

АННОТАЦИЯ. Цель статьи – систематизировать теоретические и методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в условиях постсоветской трансформации и сопоставить их объяснительные возможности и ограничения. Исследование основано на нарративном обзоре литературы и сравнительно-историческом анализе. Рассмотрены классические, конструктивистские, транснациональные, институциональные и цифровые концепции диаспоры, а также исследования этнических сообществ и миграции в Центральной Азии. Установлено, что постсоветские казахские и кыргызские сообщества невозможно исчерпывающе описать только через признаки рассеяния, коллективной памяти и ориентации на историческую родину. Одна их часть приобрела диаспоральный статус вследствие изменения государственных границ, другая сформировалась в результате более поздней трудовой, образовательной и семейной миграции. В связи с этим предложена многоуровневая модель, объединяющая правовой статус, поколение, гендер, миграционную траекторию, гражданство и цифровые связи. Теоретическая значимость работы состоит в интерпретации диаспоры не как неизменной этнической общности, а как реляционного явления, постоянно воспроизводимого через институты, социальные сети и практики идентификации. Практическая значимость заключается в предложенной системе показателей для сравнительного исследования и порядке триангуляции данных. Перспективные исследования должны сочетать смешанные методы, цифровую этнографию и продольный дизайн, охватывающий несколько стран.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: диаспора, постсоветская трансформация, казахская диаспора, кыргызская диаспора, транснациональные связи, этнокультурная идентичность, цифровая диаспора.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ И БЛАГОДАРНОСТИ: Исследование выполнено без специального грантового финансирования.

УВЕДОМЛЕНИЕ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: При структурировании и языково-стилистическом редактировании рукописи использовался OpenAI ChatGPT. Автор проверил научное содержание, источники и окончательный текст и несет за них полную ответственность.

ДЛЯ ЦИТИРОВАНИЯ: Садвакасова, Ж.А. (2026). Теоретико-методологические подходы к изучению казахской и кыргызской диаспор в контексте постсоветской трансформации. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

* Автор-корреспондент: Садвакасова Жанар Амангалиевна, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

Zhanar A. Sadvakassova*

D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas in the context of post-Soviet transformation

ABSTRACT. This article systematizes theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas under post-Soviet transformation and compares their explanatory strengths and limitations. The study employs a narrative literature review and comparative historical analysis. It examines classical, constructivist, transnational, institutional, and digital approaches to diaspora alongside scholarship on ethnic communities and migration in Central Asia. The analysis shows that post-Soviet Kazakh and Kyrgyz communities cannot be adequately described solely through dispersion, collective memory, and orientation toward an ancestral homeland. Some communities acquired a diasporic position as state borders changed, whereas others emerged through later labor, educational, and family migration. The article therefore proposes a multilevel framework that combines legal status, generation, gender, migration trajectory, citizenship, and digital connectivity. Its theoretical contribution is to treat diaspora not as a fixed ethnic entity but as a relational formation continuously reproduced through institutions, social networks, and practices of identification. Its practical contribution lies in a set of comparative indicators and a procedure for triangulating documentary, statistical, interview, and digital data. Future research should integrate mixed methods, digital ethnography, and longitudinal multi-sited designs. This approach can improve analysis of identity reproduction, social integration, and cross-border participation while avoiding the automatic classification of every migrant or ethnic minority as a diaspora member.

KEYWORDS: diaspora, post-Soviet transformation, Kazakh diaspora, Kyrgyz diaspora, transnational ties, ethnocultural identity, digital diaspora.

CONFLICT OF INTEREST: The author declares no conflict of interest.

ACKNOWLEDGEMENTS AND FUNDING: This study received no specific grant funding.

DISCLOSURE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE USE: OpenAI ChatGPT was used to support manuscript structuring and language and style editing. The author verified the scholarly content, sources, and final text and assumes full responsibility for them.

FOR CITATION: Sadvakassova, Zh.A. (2026). Theoretical and methodological approaches to the study of Kazakh and Kyrgyz diasporas in the context of post-Soviet transformation. *Social Sciences & Digital Humanities, 3*(3), 197–210. https://doi.org/10.51885/3107-2755_SSADH_2026_3_12

* Corresponding author: Sadvakassova Zhanar Amangaliyevna, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz

КІРІСПЕ

Кеңес Одағының ыдырауы нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан тәуелсіз мемлекеттерге айналды. Жаңа мемлекеттік шекаралар бұрын бір саяси кеңістікте өмір сүрген этникалық қауымдардың құқықтық мәртебесіне, азаматтығына және тарихи отанмен байланысына ықпал етті. Осыдан кейін екі елдегі диаспоралардың саны мен құрамында, қоныстану бағыттары мен қоғамдық қызметінде болған өзгерістерді зерттеу қажеттілігі күшейді. Қазақстан мен Қырғызстан халқының этникалық алуандығы бұл мәселені салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға негіз береді. Мақалада «ұлт», «этникалық қауымдастық» және «диаспора» ұғымдары бір мағынада қолданылмайды: диаспора деп тарихи отанынан тыс өмір сүретін әрі онымен мәдени, әлеуметтік немесе символдық байланысын сақтайтын қауым деп түсініледі. Сонымен бірге шетелдегі әрбір этникалық топты автоматты түрде диаспораға жатқызуға болмайды. Диаспораны өзгермейтін дайын топ емес, нақты жағдайда қалыптасатын әлеуметтік және саяси практика ретінде қарастыру осы айырмашылықты ашуға мүмкіндік береді (Brubaker, 2005).

1991–2023 жылдар аралығындағы өзгерістерді тек халық санының өсуі немесе азаюы арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Экономикалық дағдарыстар, саяси реформалар, мемлекеттік көші-қон саясаты, еңбек пен білім іздеу, отбасылық байланыстар және демографиялық үдерістер көші-қон траекториясына әртүрлі ықпал етті. Бір адамдар тарихи отанына оралса, енді бір бөлігі басқа мемлекетте тұрақтап қалды немесе бірнеше елді байланыстыратын өмір салтын қалыптастырды. Жаңа ортаға бейімделу барысында тіл мен салт-дәстүрді сақтау, білім мен еңбек нарығына қосылу және азаматтық мәртебені реттеу қатар жүрді. Сондықтан диаспора динамикасын «өсу» немесе «жоғалу» ұғымдарымен ғана емес, қауымның құрамы, мәртебесі, ұйымдық белсенділігі және ұрпақаралық мәдени сабақтастығы арқылы бағалау қажет. Қазақ және қырғыз тәжірибелерінің ұқсас белгілері болғанымен, олардың қалыптасуына ықпал еткен мемлекеттік саясат пен көші-қон себептері бірдей емес. Қазақстанда этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару саясаты маңызды орын алса, Қырғызстан жағдайында еңбек көші-қоны мен трансұлттық отбасылық желілердің рөлі айқынырақ көрінеді. Осы айырмашылық «тарихи диаспора», «репатриант», «еңбек мигранты» және «трансұлттық отбасы» санаттарының екі елде әртүрлі мазмұн алуына әкеледі. Қырғызстан бойынша сапалық зерттеу көші-қон шешімдерінің кеңейтілген отбасы ішінде қабылданатынын және трансшекаралық қозғалыстың пайдасы мен міндеті отбасы мүшелері арасында бөлінетінін көрсетті (Critelli et al., 2021). Демек, қазақ және қырғыз диаспораларын тек мәдени ұқсастығы бойынша емес, мемлекеттік саясат, көші-қон себебі, құқықтық мәртебе және күнделікті әлеуметтік байланыстар бойынша салыстыру қажет.

Зерттеу мәселесі – қазақ және қырғыз диаспораларына арналған еңбектерде ұғымдық деңгейлердің жиі араласуы. Кейбір зерттеулер шетелдегі бүкіл этникалық топты диаспора деп қабылдаса, басқалары ұйымдасқан қауымдастықты, көші-қон желісін немесе тарихи отанға бағдарланған белсенді топты ғана осы санатқа енгізеді. Мұндай алшақтық салыстырмалы қорытынды жасауға кедергі келтіреді және сандық деректерді асыра түсіндіруге әкелуі мүмкін. Мақаланың мақсаты - посткеңестік трансформация контекстінде қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдерін жүйелеу және кешенді талдау үлгісін ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін: диаспора туралы негізгі теориялар салыстырылады; посткеңестік жағдайдың ұғымға енгізетін түзетулері айқындалады; дереккөздер мен әдістердің мүмкіндігі бағаланады; екі ұлттарды салыстыруға жарамды көрсеткіштер ұсынылады. Негізгі тезис: бұл қауымдарды түсіндіру үшін классикалық белгілерді конструктивистік, трансұлттық, институционалдық және цифрлық тәсілдермен байланыстыратын көпдеңгейлі зерттеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Диаспораны түсіндірудің классикалық үлгісі таралып орналасу, ортақ шығу тегі, ұжымдық жады, қабылдаушы ортада толық қабылданбау сезімі және тарихи отанға оралу ниеті сияқты белгілерге сүйенеді. Сафран осы өлшемдерді идеалдық тип ретінде қалыптастырды (Safran, 1991), ал Коэн диаспоралардың құрбандық, еңбек, сауда, империялық

және мәдени түрлерін ажыратып, ұғымның тарихи әртүрлілігін көрсетті (Cohen, 2008). Бұл тәсілдер диаспоралық дискурстың тұрақты элементтерін анықтауға пайдалы: шығу тарихы, топтық жады, символдық отан және ұрпақаралық сабақтастық. Дегенмен посткеңестік кеңістікте шашырау әрдайым нақты көші-қоннан туындамайды. Мемлекеттік шекараны межелеу кезінде бұрынғы тұрғылықты орнын өзгертпей де ұлттар «шетелдегі этнос» мәртебесіне ауыстырылды. Сондықтан классикалық өлшемдерді механикалық түрде қолдану қазақтар мен қырғыздардың шекаралас аудандардағы тарихи қоныстануын, аралас туыстық желілерін және көпқабатты азаматтық тәжірибесін толық аша алмайды.

Конструктивистік тәсіл этникалық топты өзгермейтін мәдени ядро емес, әлеуметтік шекараларды өндіру үдерісі ретінде қарастырады. Барт үшін шешуші мәселе мәдени мазмұнның өзі емес, «біз» бен «оларды» ажырататын шекараның сақталуы болды (Barth, 1969). Андерсон ұлттық қауымның ортақ мәтіндер, уақыт туралы түсінік және коммуникация арқылы елестетілетінін көрсетті (Anderson, 2006). Осы тұрғыдан диаспоралық бірегейлік тіл, мереке немесе тағамның автоматты жалғасы емес; ол мектепте, отбасында, қауымдық ұйымдарда, медиада және мемлекетпен қатынаста қайта өндіріледі. Конструктивистік талдау «диаспора атынан кім сөйлейді?», «қай тәжірибе дұрыс деп танылады?» және «жас ұрпаққа қандай белгілер беріледі?» деген сұрақтарды алға шығарады. Бұл әсіресе қазақ және қырғыз қауымдарында маңызды, өйткені этникалық белгі, азаматтық сәйкестік, аймақтық ортақтық және діни тәжірибе әр жағдайда түрліше қабысады.

Трансұлттық тәсіл мигрант өмірін бір ғана қабылдаушы мемлекет шеңберінде зерттеудің жеткіліксіздігін дәлелдеді. Глик Шиллер, Баш және Бланк-Сзантон мигранттардың бір мезгілде бірнеше қоғамдағы қатынастарға қатысуын трансұлттық әлеуметтік өрістер ұғымымен түсіндірді (Glick Schiller et al., 1992). Кейінгі еңбектер ақша аударымы, ақпарат, қамқорлық, діни тәжірибе, кәсіпкерлік және саяси қатысу шекара арқылы тұрақты айналатынын көрсетті. Қазақ және қырғыз жағдайында бұл көзқарас тарихи отанмен байланысқа қоса Ресей, Қытай, Моңғолия, Түркия, Еуропа және Солтүстік Америкадағы көпбағытты желілерді қамтуға мүмкіндік береді. Трансұлттықтықты міндетті түрде күшті этникалық тұтастықпен теңестіруге болмайды: адам отбасылық немесе экономикалық байланысын сақтай отырып, диаспоралық ұйымға қатыспауы мүмкін. Демек байланыс жиілігі, мазмұны және оған қатысушылардың әлеуметтік құрамы бөлек өлшенуге тиіс. Институционалдық тәсіл диаспораны ұйымдар, құқықтық режимдер және ресурстарды бөлу тетіктері арқылы талдайды. Мемлекет шетелдегі отандастарға мәртебе беріп, мәдени орталықтарды қолдап немесе репатриация бағдарламасын ұсынғанда «диаспора» санаты саяси мазмұн алады. Қабылдаушы елдегі азаматтық ережелері, тіркеу тәртібі, еңбек құқығы және тіл саясаты қауымның мүмкіндігін шектейді немесе кеңейтеді. Посткеңестік мемлекеттерде этносаралық қатынастарды басқаруға арналған ассамблеялар мен мәдени бірлестіктер өкілдік арнасын қалыптастырды, бірақ ресми ұйымдар қауым ішіндегі барлық дауысты бірдей жеткізе бермейді. Әйелдер, жастар, уақытша мигранттар және шалғай аймақтағы тұрғындар элиталық ұйымдардан тыс қалуы ықтимал. Сондықтан ресми құжатты ұйым мүшелерімен және ұйымға кірмейтін адамдармен жүргізілген сұхбатпен салыстыру қажет.

Соңғы кезеңдегі зерттеулер цифрлық коммуникацияны диаспоралық байланыстың қосымша құралы емес, қауым құрудың дербес ортасы ретінде қарастырады. Әлеуметтік желі, мессенджер, бейнеарна және онлайн оқыту географиялық қашықтықты қысқартып, тілдік материал мен мерекелік рәсімді таратуға жағдай жасайды. Алайда цифрлық кеңістік қауымның толық көрінісі емес: платформа алгоритмі белсенді контентті іріктейді, ал интернетке қолжетімділік, жас, тіл және цифрлық сауат қатысуды тең бөлмейді. Сондықтан «цифрлық диаспораны» тек жазылушылар саны арқылы өлшеу қате. Онлайн контенттің өндірушісін, аудиториясын, байланыс бағытын, пікірталас нормасын және офлайн ұйымдармен қатынасын бірге талдау керек. Трансұлттық отбасыларда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қашықтағы жақындықты сақтағанымен, физикалық ажыраудың әлеуметтік салдарын толық жоймайды (Critelli et al., 2021).

Орталық Азия жөніндегі жаңа әдебиет көші-қон тәжірибесінің жас, гендер және әлеуметтік жағдай бойынша жіктелетінін нақтылайды. Қырғыз жастарының көшу шешімі табыс тапшылығымен қатар білім, кәсіби мүмкіндік және болашаққа сеніммен байланысты (Lamby & Harring, 2024). Мигрантты «сыртқы адам» ретінде құру ұлтшыл риторикаға ғана емес, әкімшілік рәсімдер мен күнделікті институттарға да сүйенуі мүмкін (Schenk, 2021). Оштағы азшылық топтарын зерттеу ұлттық жады, мекен және күнделікті қауіпсіздік тәжірибесінің сәйкестікке қалай ықпал ететінін көрсетеді (Boboyorov & Atakhanov, 2020). Бұл еңбектер қазақ және қырғыз диаспораларын біртұтас этникалық субъект деп сипаттаудан бас тартып, нақты жағдай, билік қатынасы және өмірбаяндық траекторияға назар аудару керектігін дәлелдейді.

Әдеби шолудың қорытындысы үш олқылықты көрсетеді. Біріншіден, тарихи шекара сыртында қалған қауым мен кейінгі мигранттарды бір аналитикалық топқа қосу кең таралған. Екіншіден, ұйымдық белсенділік жалпы қауымның ұстанымы ретінде ұсынылып, ұйымға қатыспайтын адамдардың тәжірибесі аз көрінеді. Үшіншіден, цифрлық дерек жиі контекстен тыс қолданылады және онлайн өзін-өзі таныстыру офлайн мінез-құлықпен теңестіріледі. Осы олқылықтарды азайту үшін диаспораны анықтайтын жалғыз әмбебап белгі іздеудің орнына, бірнеше өлшемнің тоғысын зерттеу орынды. Ұсынылатын талдау үлгісі тарихи қалыптасу, құқықтық мәртебе, әлеуметтік желі, мәдени тәжірибе, институционалдық өкілдік және цифрлық қатысу деңгейлерін байланыстырады.

Әртүрлі елдер үшін еңбектер осы теориялық бағыттарды нақты тарихи материалмен толықтырады. Мақаладағы авторлық салыстырудың бастапқы деректік негіздерінің бірі – А.Н. Алексеенконың Қазақстан этностарының саны, орналасуы және тарихи демографиялық өзгерістері жөніндегі анықтамалығы (Алексеенко, 2001). Бұл еңбек кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінің тоғысында этникалық құрамның қалай өзгергенін демографиялық материал арқылы байқауға мүмкіндік береді. Қазақ диаспорасының қалыптасуы, қоныстану географиясы және тарихи тағдыры Г.М. Мендикулованың зерттеуінде жүйеленген (Мендикулова, 1997). Осы екі еңбекті қатар қолдану мақалада демографиялық динамиканы диаспораның тарихи қалыптасуымен байланыстыруға негіз болды. Ал Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақ студенттерінің бейімделуін зерттеу трансұлттық отбасылық байланыстардың интеграцияға әркелкі ықпал ететінін көрсетті (Zharkynbekova et al., 2024). Қазақстандағы қырғыздардың тарихи-этнографиялық тәжірибесі екі қауымды бір аймақ ішінде салыстыруға дерек береді (Қалыш & Раймбекова, 2016). Диаспораны социологиялық зерттеу нысаны ретінде ұғыну ұйым, байланыс және өзіндік сана өлшемдерін байланыстырады (Тощенко & Чаптыкова, 1996). Қазақстандағы тіл, этнос және билік қатынасы (Dave, 2007), Моңғолия қазақтарының ұлттық және трансұлттық бағдарлары (Diener, 2009), Орталық Азия шекарасындағы күнделікті мемлекеттік практика (Reeves, 2014) және туыстық-саяси желілер (Schatz, 2004) диаспораны кең институционалдық ортадан бөліп қарауға болмайтынын дәлелдейді. Бұл материалдар трансұлттықтықты әлеуметтік байланыстар жүйесі ретінде түсіндіретін тұжырыммен (Vertovec, 2009) және диаспоралардың мемлекетсіз билік пен трансұлттық кеңістіктегі орны туралы пікірталаспен ұштасады (Tölölyan, 1996).

Мақала теориялық-әдіснамалық шолу ретінде орындалды. Материалдар корпусына диаспора теориясының қалыптасуына ықпал еткен классикалық еңбектер, посткеңестік ұлт құру мен көші-қонды талдайтын зерттеулер және 2020–2024 жылдары жарияланған Орталық Азияға қатысты еңбектер енгізілді. Қазақстандағы этнодемографиялық өзгерістерді түсіндіруде А.Н. Алексеенконың статистикалық және тарихи-демографиялық материалдары, ал қазақ диаспорасының қалыптасу кезеңдері мен географиясын талдауда Г.М. Мендикулованың зерттеуі негізгі отандық дереккөздер ретінде алынды (Алексеенко, 2001; Мендикулова, 1997). Іріктеудің тақырыптық өлшемдері: диаспора ұғымының анықтамасы; этникалық шекара мен сәйкестік; трансұлттық байланыс; мемлекет пен институттардың рөлі; еңбек және отбасылық көші-қон; цифрлық коммуникация. Шолу толық жүйелі шолу мәртебесіне таласпайды, өйткені барлық дерекқор бойынша алдын ала тіркелген хаттама

қолданылған жоқ. Оның мақсаты – ұғымдар мен зерттеу дизайндарын салыстырып, қазақ және қырғыз материалын зерттеуге жарамды модель құру.

Талдау бірнеше кезеңмен жүргізілді. Бірінші кезеңде еңбектердегі «диаспора», «трансұлттық қауым», «этникалық азшылық», «репатриант» және «мигрант» санаттарының қолданылуы салыстырылды. Екінші кезеңде әр тәсілдің талдау бірлігі, негізгі сұрағы, қолайлы дерегі және ықтимал шектеуі кодталды. Үшінші кезеңде қазақ және қырғыз жағдайына ортақ және ерекше факторлар салыстырмалы-тарихи логикамен топтастырылды. Теориялық тұжырым эмпирикалық факт ретінде ұсынылмауы үшін дерекке негізделген қорытынды мен авторлық интерпретация ажыратылды. Нәтиженің сенімділігін арттырудың ұсынылатын жолы – ресми статистика, заңнама, ұйым құжаты, өмірбаяндық сұхбат, бақылау және цифрлық іздерді триангуляциялау. Бір дерек түрі екіншісін алмастырмайды: статистика ауқымды көрсетеді, ал сапалық материал мағына мен тәжірибені ашады.

Салыстырмалы зерттеуге арналған талдау матрицасы алты өлшемнен тұрады. Біріншісі – қауымның қалыптасу жолы: шекараның өзгеруі, ерікті немесе мәжбүрлі көшу, еңбек, білім, неке және қайтар көші-қон. Екіншісі – құқықтық мәртебе мен азаматтық. Үшіншісі – ұйымдық инфрақұрылым және мемлекетпен байланыс. Төртіншісі – тіл, жады, дін, мереке және ұрпақаралық трансмиссия. Бесіншісі – отбасы, кәсіпкерлік, ақша аударымы және кәсіби желілер. Алтыншысы – цифрлық платформадағы байланыс пен өзін-өзі таныстыру. Бұл матрица адамдарды алдын ала «диаспора мүшесі» деп белгілемей, олардың диаспоралық практикаларға қалай және қандай жағдайда қатысатынын анықтауға бағытталған.

НӘТИЖЕЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Талдаудың алғашқы нәтижесі – посткеңестік кеңістікте диаспораны қалыптастырудың кемінде екі механизмі қатар әрекет етеді. «Шекара адамдарды кесіп өткен» жағдайда қауымның қонысы өзгермейді, бірақ азаматтық, әкімшілік орталық және көпшілік–азшылық қатынасы өзгереді. Ал кейінгі көші-қонда адамдар жұмыс, оқу, отбасы немесе қауіпсіздік себептерімен шекараны өздері кесіп өтеді. Екі жағдайда да тарихи отанмен байланыс болуы мүмкін, бірақ оның мағынасы бірдей емес. Бірінші топ үшін «отан» тарихи жады мен жақын географияға негізделсе, екінші топ үшін ол күнделікті отбасылық және экономикалық алмасудың нақты кеңістігі болуы ықтимал. Зерттеу дизайны осы айырманы белгілемесе, көші-қон себебі мен сәйкестік арасындағы байланыс бұрмаланады.

Келесі нәтиже – қазақ және қырғыз қауымдарын салыстыруда ұлттық деңгейдегі орташа көрсеткіштер жеткіліксіз. Бір елдің өзінде шекаралас ауылдағы тарихи қауым, астанадағы студенттер тобы, маусымдық жұмысшылар және білікті мамандардың онлайн желісі әртүрлі әлеуметтік логикамен өмір сүреді. Сондықтан салыстыру «қазақ диаспорасы – қырғыз диаспорасы» деген екі тұтас блок арасында емес, ұқсас типтегі жағдайлар арасында жүргізілуі керек. Мысалы, шекаралас тарихи қоныстарды өзара, ірі қаладағы еңбек мигранттарын өзара, ал екінші буын жастарын өзара салыстыру орынды. Мұндай жұпталған салыстыру этностық айырманы құрылымдық жағдайдың әсерінен ажыратуға көмектеседі.

Тағы бір нәтиже – тарихи отан ұғымы тұрақты және бірмағыналы емес. Классикалық теорияда ол ұжымдық жадтың орталығы және ықтимал оралу нүктесі ретінде көрінеді (Safran, 1991). Алайда посткеңестік қауымда «оралу» нақты қоныс аудару, қысқа мерзімді сапар, білім алу, туыстық қатынас, мәдени тұтыну немесе саяси символ түрінде көрінуі мүмкін. Бір адамның өзінде бұл мағыналар өмір кезеңіне қарай өзгереді. Сондықтан зерттеуші отанға бағдарды «бар/жоқ» деп емес, әрекет түрі, жиілік, эмоционалдық мағына және ресурстық мүмкіндік бойынша өлшеуі тиіс. Ресми репатриация бағдарламасына қатыспау тарихи отанмен байланыстың жоқтығын білдірмейді; керісінше, белсенді символдық риторика нақты қозғалыс ниетімен ұштаспау мүмкін.

Одан кейінгі нәтиже – сәйкестік көпқабатты және жағдайға тәуелді. Қазақ немесе қырғыз болу азаматтық, жергілікті, аймақтық, діни, кәсіби және буындық сәйкестіктермен бәсекелесіп қана қоймай, олармен біріге алады. Конструктивистік тәсіл осы қабаттардың қай ортада алдыңғы орынға шығатынын зерттеуге мүмкіндік береді. Отбасында тіл мен туыстық, мәдени

ұйымда мереке мен тарихи жады, жұмыс орнында кәсіби мәртебе, мемлекеттік мекемеде азаматтық шешуші болуы ықтимал. Демек сұхбатта «өзіңізді кім деп санайсыз?» деген жалғыз сұрақ жеткіліксіз. Зерттеуші нақты жағдайларды, таңдаудың өзгеруін және басқалардың адамды қалай санаттайтынын қарастыруы керек.

Кезекті нәтиже – тіл этникалық сабақтастықтың маңызды, бірақ жалғыз өлшемі емес. Жас буын ата тілін еркін білмесе де, туыстық желіге, мерекеге, музыкаға немесе онлайн қауымға қатысу арқылы этникалық сәйкестікті сақтауы мүмкін. Керісінше, тілді білу диаспоралық ұйымға қатысуды автоматты түрде білдірмейді. Тілді зерттегенде үйдегі қолдану, оқу-жазу құзыреті, ресми ортадағы мүмкіндік, медиалық тұтыну және тілге берілетін символдық құндылық ажыратылуы тиіс. Ұрпақаралық трансмиссияны ата-ана ниетімен ғана емес, мектеп саясаты, құрдастар ортасы, контент қолжетімділігі және еңбек нарығындағы тіл беделімен байланыстыра талдау қажет.

Ұйымдық өкілдік пен қауым мүшелігі тең емес. Мәдени орталықтар тіл курсын, мерекені және қоғамдық байланысты ұйымдастырып, көрінетін институционалдық тірек қалыптастырады. Сонымен қатар ұйым басшылары мемлекетпен келіссөз жүргізетін делдалға айналады. Бірақ ресми ұйымға қатысуға уақыт, құқықтық мәртебе, әлеуметтік капитал және мекен әсер етеді. Уақытша мигрант, күтім еңбегіндегі әйел немесе ауысымдық жұмыскер ұйым қызметіне сирек қатысуы мүмкін. Сондықтан ұйым құжатынан алынған «қауым мүддесін» басқа топтардың тәжірибесімен тексеру қажет. Институционалдық талдау өкілдіктің кімге берілетінін және қандай дауыстардың естілмейтінін көрсетуге тиіс.

Отбасы трансұлттық байланыстың негізгі инфрақұрылымы. Қырғызстандағы миграция жөніндегі сапалық зерттеу көшу туралы шешімнің жеке емес, кеңейтілген отбасының экономикалық және қамқорлық стратегиясына кіретінін көрсетті (Critelli et al., 2021). Бұл тұжырым қазақ қауымдарын зерттеуде де тексерілуге тиіс: ақша аударымы, бала мен қарт күтімі, оқу шығыны, мұра және үй салу сияқты практикалар шекарааралық міндеттемені қалыптастырады. Отбасылық желіні тек «мәдени дәстүр» деп түсіндіру жеткіліксіз; онда билік, гендерлік еңбек және ресурсты бөлу бар. Әйелдер мен ерлердің көші-қон тәжірибесін бөлек қарастыру осы жасырын құрылымды ашады.

Цифрлық байланыс географиялық қашықтықты азайтқанымен, жаңа теңсіздік пен бақылау түрлерін туғызады. Онлайн топтар жұмыс, құжат, баспана және білім туралы ақпаратты тез таратады; мәдени контент пен тіл үйренуді қолдайды; дағдарыс кезінде өзара көмек ұйымдастырады. Сонымен бірге платформадағы көріну алгоритмге, модераторға және белсенді азшылыққа тәуелді. Әлеуметтік желідегі ұран бүкіл қауымның пікірін білдірмейді. Цифрлық этнографияда жария контент пен жабық кеңістіктің айырмасы, келісім, анонимдеу және осал мәртебедегі адамдардың қауіпсіздігі ескерілуі қажет. Онлайн және офлайн бақылауды біріктіру ғана цифрлық практиканың нақты әлеуметтік салдарын бағалауға мүмкіндік береді.

Азаматтық пен құқықтық мәртебе сәйкестіктің сыртқы қабығы емес, күнделікті мүмкіндіктің өзегі. Тұрақты тұру, жұмыс істеу, білім алу, әлеуметтік қызметке қолжетімділік және еркін қозғалу құқығы қауымның ұйымдануына тікелей ықпал етеді. Құжаттандырудағы кедергі адамның қоғамдық кеңістікке шығуын азайтып, бейресми желіге тәуелділігін арттыра алады. Мигрантты шеттету тек ұлттық идеология арқылы емес, қалыпты көрінетін әкімшілік процедуралар арқылы да іске асуы мүмкін (Schenk, 2021). Сондықтан құқықтық талдау заң мәтінімен шектелмей, оның орындалуын және адамдардың рәсіммен кездескен тәжірибесін қамтуы керек.

«Интеграция» мен «бірегейлікті сақтау» нөлдік қосынды қатынас емес. Қабылдаушы қоғамның тілін меңгеру, азаматтық институттарға қатысу және кәсіби байланыс орнату этникалық мәдениетті жоғалтуды міндетті етпейді. Көптеген адам бірнеше ортада қатар әрекет етеді. Зерттеуде интеграцияны ассимиляциямен теңестіру қауым мүшелерін «дәстүрді сақтағандар» және «жоғалтқандар» деп қарапайым бөлуге әкеледі. Оның орнына әлеуметтік-экономикалық қатысу, құқықтық қауіпсіздік, мәдени практика және өзін-өзі сәйкестендіру жеке өлшемдер ретінде қарастырылуы тиіс.

Салыстырмалы талдауда уақыт өлшемі шешуші. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі белгісіздік, кейінгі экономикалық өзгерістер, Еуразиялық интеграция, пандемия және цифрлану көші-қон арналары мен қауымдық ұйымдарды бірдей өзгертпеді. Бір сәттік сауалнама бұл динамиканы көрсете алмайды. Өмірбаяндық сұхбат пен архивтік материалды қайталама сауалнама және цифрлық дерекпен біріктіретін бойлық дизайн мәртебе мен сәйкестіктің қалай өзгеретінін ашады. Әсіресе бірінші және екінші буын арасындағы айырманы жас айырмасымен шатастырмау қажет: буын – көші-қон тәжірибесіне, ал жас – өмір кезеңіне қатысты бөлек айнымалы.

Ұсынылған көпдеңгейлі модель микро, мезо және макро деңгейлерді байланыстырады. Микро деңгейде өмірбаян, отбасы, тіл және өзін-өзі сәйкестендіру; мезо деңгейде ұйым, әлеуметтік желі, мектеп, діни және цифрлық қауым; макро деңгейде мемлекет саясаты, азаматтық режимі, еңбек нарығы және геосаяси қатынас зерттеледі. Деңгейлер арасындағы механизм нақты көрсетілуі тиіс. Мысалы, заңдағы өзгеріс ұйымның ресурс алу мүмкіндігін өзгертіп, ол тіл курсының қолжетімділігіне, кейін жас буынның тәжірибесіне әсер етуі мүмкін. Осындай тізбек дәлелденгенде ғана макро өзгеріс пен жеке сәйкестік арасында негізді байланыс жасалады.

Әдістемелік тұрғыдан аралас әдістер ең қолайлы. Сандық сауалнама байланыс жиілігі, тіл қолдану, ұйымға қатысу және көші-қон ниетінің таралуын көрсетеді. Тереңдетілген сұхбат ұғымдардың мағынасын, қайшылықты тәжірибені және өмірлік бұрылысты ашады. Әлеуметтік желі талдауы ақпарат пен ресурстың кім арқылы тарайтынын анықтайды. Қатысушы бақылау мерекелік риторика мен күнделікті практиканың айырмасын байқауға көмектеседі. Құжат және медиа талдауы мемлекет пен ұйымдардың диаспора бейнесін қалай құратынын көрсетеді. Әдістер ортақ зерттеу сұрағына бағындырылып, нәтижелер сәйкес келмеген жағдайда қайшылық жасырылмай, дербес қорытынды ретінде түсіндірілуі керек.

Этика бөлімі диаспора зерттеуінде формалды қосымша емес. Құқықтық мәртебесі тұрақсыз адаммен сұхбат, жабық онлайн топтағы бақылау немесе шағын ұйым туралы мәлімет тұлғаны оңай анықтауға әкелуі мүмкін. Зерттеуші ақпараттандырылған келісім, деректі қауіпсіз сақтау, бүркеншік ат және контексті жеткілікті дәрежеде өзгерту тәртібін алдын ала белгілеуі тиіс. Ашық әлеуметтік желідегі жазба автоматты түрде еркін пайдаланылатын материал емес. Қауым ішіндегі саяси келіспеушілікті жариялау қатысушыға зиян келтірмеуі керек. Сондай-ақ зерттеушінің тілдік құзыреті мен ұйым басшыларына қолжетімділігі іріктеуді өзгертуі мүмкін; рефлексивті күнделік пен әртүрлі арна арқылы қатысушы тарту бұл тәуекелді азайтады.

Теориялық синтездің басты артықшылығы – диаспора ұғымын тым кеңейтпей, оның нақты эвристикалық құнын сақтау. Әр шетелдегі этникалық адамды диаспора мүшесі деп атау ұғымды мазмұнсыз етеді; ал тек күшті ұйымы мен отанға оралу мифі бар топтарды енгізу жаңа миграция мен гибридті сәйкестікті назардан шығарады. Ұсынылатын шешім – диаспораны қатаң мүшелік санаты емес, дәрежесі әртүрлі диаспоралық бағдар мен практика ретінде өлшеу. Оған шекарааралық байланыс, ұжымдық сәйкестену, институционалдық ұйымдасу, тарихи жады және қоғамдық мойындалу кіреді. Бұл өлшемдердің конфигурациясы уақыт пен ортаға қарай өзгеруі мүмкін.

Тарихи типологияны нақтылау үшін қазақ және қырғыз қауымдарының кемінде төрт қалыптасу жолын ажыратуға болады. Бірінші тип – қазіргі мемлекеттік шекаралар бекітілгенге дейін қалыптасқан шекаралас қоныстар. Екінші тип – кеңестік кезеңдегі еңбек, оқу, әскери қызмет және әкімшілік ауыстыру нәтижесінде орныққан қауымдар. Үшінші тип – тәуелсіздік жылдарындағы еңбек және кәсіпкерлік көші-қон. Төртінші тип – білім, кәсіби мансап және отбасылық бірігуге негізделген жаңа мобильді топтар. Бұл типтер бір қалада қатар өмір сүріп, ортақ ұйымға мүше болуы мүмкін, бірақ тарихи жад пен отанға қатынасы өзгеше болады. Типология адамдарды өзгермейтін ұяшыққа бекіту үшін емес, олардың бастапқы жағдайын түсіндіру үшін қажет. Кейінгі кезеңде бір типтің практикасы екіншісіне ауысуы ықтимал: уақытша жұмысшы тұрақты тұрғынға, студент кәсіби диаспора желісінің ұйымдастырушысына, ал тарихи қауым мүшесі қайтар көші-қон қатысушысына айналады.

Репатриация диаспораның «аяқталуы» емес, жаңа әлеуметтік келісу кезеңі ретінде қарастырылуға тиіс. Тарихи отанға келген этникалық қазақ немесе қырғыз тілдік, кәсіби және құқықтық ресурсы жағынан жергілікті көпшілікпен бірдей болмауы мүмкін. Оның шетелде жинаған капиталы артықшылық берсе, құжат, дипломды тану немесе жергілікті нормаға бейімделу кедергі келтіруі ықтимал. Осы себепті «оралған адам» мен «диаспора мүшесі» санаттары өмірбаян ішінде қабаттасады. Зерттеуші оралуды бір реттік шекара кесу ретінде емес, азаматтық алу, еңбекке орналасу, тұрғын үй, тілдік бейімделу, туыстық желіні қайта құру және бұрынғы елмен байланысты сақтау кезеңдерінен тұратын үдеріс деп талдауы қажет. Қайта көшіп кету немесе екі ел арасында жүру сәтсіз интеграцияның қарапайым белгісі емес; ол отбасы мен кәсіптің трансұлттық стратегиясы болуы мүмкін.

Қоныстану ортасы да диаспоралық тәжірибені түбегейлі өзгертеді. Шекаралас ауылда этникалық мәдениет күнделікті өмірдің қалыпты бөлігі болып, арнайы ұйымның қажеттілігі төмен болуы мүмкін. Ірі қалада қауым мүшелері шашыраңқы тұрады, сондықтан мәдени орталық, діни орын немесе онлайн топ кездесу инфрақұрылымына айналады. Университет қаласында жастардың уақытша желісі басым болса, өнеркәсіп аймағында еңбек ұжымы мен кәсіподақ байланысы маңызды болуы ықтимал. Ауыл мен қала айырмасын елемеу ұйым санының аздығын мәдени әлсіздік деп қате түсіндіруге әкеледі. Кеңістіктік талдауда мекендердің арақашықтығы, көлік, шекара өткізу режимі, білім және мәдени мекемелердің орналасуы ескерілуі тиіс. Картография мен қатысушылардың «маңызды орындар» картасын салыстыру ресми аумақ пен күнделікті кеңістіктің айырмасын көрсетеді.

Ұжымдық жадыны зерттеу үшін тек тарихи оқиға туралы білімді өлшеу жеткіліксіз. Жады отбасы әңгімесі, жер атауы, қабір зияраты, мереке, музей, оқулық және әлеуметтік желідегі еске алу арқылы материалданады. Бір оқиға әр буында басқа мағына алуы мүмкін: үлкен буын үшін жоғалған мекен, орта буын үшін саяси әділет мәселесі, ал жас буын үшін мәдени контент не саяхат бағыты болуы ықтимал. Жадының үнсіз қалатын бөлігі де маңызды. Құғын, кедейлік, құжатсыздық немесе қауым ішіндегі келіспеушілік ресми мерекелік баяндауда көрінбеуі мүмкін. Сондықтан ауызша тарихты ресми мәтінмен салыстыру, әңгімедегі үзіліс пен қайшылықты дерек ретінде қабылдау қажет. Зерттеуші естеліктің фактілік дәлдігін ғана емес, оның қазіргі қатынас пен сәйкестікті қалай негіздейтінін талдайды.

Экономикалық өлшем диаспораны тек ақша аударымымен шектеуге келмейді. Трансшекаралық кәсіпкерлік, тауар жеткізу, маусымдық еңбек, кәсіби кеңес, шәкіртақы туралы ақпарат және жұмысқа ұсыну әлеуметтік капиталды қозғалысқа келтіреді. Бұл желілер жаңа келген адамға бастапқы қауіпсіздік береді, бірақ тәуелділік пен теңсіздік те тудыруы мүмкін. Туыстық немесе жерлестік арқылы жұмысқа орналасу құқықтық қорғаныс әлсіз болса, еңбек қанауына әкелуі ықтимал. Сол себепті экономикалық желіні «қауым ынтымағы» деп тек оң бағалау дұрыс емес. Қатысушылардың ресурсқа қолжетімділігі, қарыз міндеттемесі, делдалдық ақысы және тәуекелді бөлу механизмі зерттелуі тиіс. Ресми статистика ақша ағынын көрсеткенімен, бейресми айырбас пен ақысыз қамқорлық еңбегін толық қамтымайды; сұхбат пен үй шаруашылығы бюджеті әдісі осы бос орынды толтыра алады.

Гендерлік талдау көші-қондағы рөлдерді алдын ала ер мен әйелге бөліп қоюдан басталмауы тиіс. Кімнің көшетіні, кімнің үйде қалатыны, құжат пен ақшаны кім басқаратыны отбасының табысы, күтім міндеті, жас және құқықтық мүмкіндік арқылы шешіледі. Әйелдің көші-қоны отбасы табысын арттырып, дербестігін кеңейте алады, сонымен бірге оған ақылы еңбек пен қашықтан күтімнің қос жүгін артуы мүмкін. Ер адамның ұзақ уақыт сыртта болуы да әкелік тәжірибе мен үй ішіндегі шешім қабылдауды өзгертеді. Сұхбат іріктемесінде тек ұйым басшыларын немесе ресми жұмыс істейтін адамдарды қамту осы айырмашылықтарды жасыртады. Гендермен бірге жас, неке мәртебесі, бала саны, кәсіп және қоныстану түрін қиылыстыра қарастыру қажет.

Жастарды зерттегенде оларды дәстүрдің пассив қабылдаушысы деп түсіндіру жеткіліксіз. Екінші буын ата-анасынан алған мәдени белгілерді музыка, сән, мем, видео және аралас тіл арқылы жаңаша құрастырады. Бұл өзгеріс мәдени жоғалту емес, мағынаны басқа ортада қайта өндіру болуы мүмкін. Сонымен бірге жас адамның ата тіліне немесе ұйымға

қатынасы мектептегі тәжірибе, кемсіту, достық желі және кәсіби жоспарға байланысты. Қырғызстандағы жастар көші-қоны туралы зерттеу экономикалық қысыммен қатар елде қалудың болашағы мен өзін жүзеге асыру мүмкіндігін қарастыру қажеттігін көрсетеді (Lamby & Harring, 2024). Сондықтан жастарға арналған зерттеу сұрақтары тек «тілді сақтай ма?» деген өлшеммен шектелмей, олардың болашақ, әділет, мобильдік және тиесілік туралы түсінігін қамтуы тиіс.

Саяси қатысуды тарихи отанның мүддесін қолдаумен ғана өлшеу де тарлық етеді. Диапора мүшесі қабылдаушы елдегі жергілікті сайлау, еңбек құқығы, білім саясаты немесе кемсітуен күреске қатыса алады; тарихи отан саясатына қызықпауы мүмкін. Керісінше, онлайн кеңістікте белсенді болған адам ресми саяси ұйымнан алыс тұрады. Саяси практикаға дауыс беру құқығы, қоғамдық кеңеске қатысу, петиция, қайырымдылық, медиа мәлімдеме және күнделікті делдалдық кіреді. Зерттеуші ұйымның ресми ұстанымын жеке мүшелердің пікірімен теңестірмеуі керек. Қауым ішіндегі пікір алуандығы мен келіспеушілікті көрсету диаспораның тұтастығын жоққа шығармайды; керісінше, оның шынайы саяси құрылымын ашады.

Қоғамдық саясат үшін теориялық айырмашылықтардың нақты салдары бар. Тарихи қауымға тілдік білім мен мәдени мұра инфрақұрылымы маңызды болса, жаңа мигрантқа құжат, еңбек құқығы және тұрғын үй туралы қолжетімді ақпарат қажет болуы мүмкін. Студенттер академиялық бағдар мен кәсіби желіні, ал егде адамдар әлеуметтік және медициналық қызметке тілдік делдалдықты қажет етеді. Барлық топқа бірдей мерекелік бағдарлама ұсыну ресурсты тиімсіз бөледі. Қажеттілікті бағалау ұйым басшыларымен кеңесумен шектелмей, қатыспайтын топтарды, әйелдер мен жастарды қамтуы тиіс. Бағдарламаның нәтижесі іс-шара саны арқылы емес, тілдік құзырет, құқықтық қауіпсіздік, әлеуметтік байланыс және қызметке қолжетімділік өзгерісі арқылы өлшенгені жөн.

Ұсынылған модельден тексерілетін бірнеше болжам туындайды. Біріншіден, тұрақты құқықтық мәртебе этникалық сәйкестікті әлсіретуден гөрі, қоғамдық ұйымға қауіпсіз қатысуды күшейтуі мүмкін. Екіншіден, тарихи отанмен цифрлық байланыс жиілігі оралу ниетін тікелей болжамайды; оған отбасы, кәсіп және азаматтық мүмкіндік аралық әсер етеді. Үшіншіден, екінші буында тілдік құзырет төмендегеннің өзінде символдық және желілік қатысу сақталуы мүмкін. Төртіншіден, ресми ұйымға мүшелік қауым ішіндегі ресурсқа қолжетімділікпен оң байланысты болғанымен, пікір өкілдігін толық қамтамасыз етпейді. Бұл болжамдарды тек бір елдегі көлденең сауалнамамен емес, жұпталған аймақтар мен әртүрлі буынды қамтитын аралас дизайн арқылы тексеру қажет.

Деректерді салыстыруда ұғымдық эквиваленттілік ерекше назарды қажет етеді. Қазақ, қырғыз, орыс және қабылдаушы ел тілдеріндегі «диаспора», «отандас», «жерлес», «мигрант» және «азшылық» сөздері бірдей әлеуметтік мағына бермеуі мүмкін. Сауалнама аудармасы сөзбе-сөз орындалса, респондент зерттеуші көздеген санатты басқаша түсінеді. Сондықтан когнитивтік сұхбат, кері аударма және шағын пилоттық зерттеу жүргізу орынды. Сандық шкаланың сенімділігімен қатар оның әр тілдік топта бір конструкцияны өлшейтіні тексерілуі керек. Сапалық зерттеуде қатысушы қолданған төл атауды сақтап, оны кейін зерттеушілік санатпен байланыстыру ұғымды сырттан таңуды азайтады.

Нәтижесінде, қазақ және қырғыз материалын салыстыру аймақты әлемдік диаспора теориясының тек «ерекше мысалы» ретінде емес, теорияны қайта қарауға мүмкіндік беретін кеңістік ретінде танытады. Мұнда шекара өзгерісі, кеңестік институционалдық мұра, туыстас тілдер, көптілділік, еңбек мобильдігі және жаңа ұлттық мемлекеттердің саясаты қатар әсер етеді. Бұл үйлесім диаспораның міндетті түрде алыс қашықтықтағы шашырау немесе біржақты отан сағынышы арқылы қалыптаспайтынын көрсетеді. Жақын географияның өзі құқықтық шекара, әртүрлі азаматтық және тең емес экономика жағдайында күрделі трансұлттық өріс тудырады. Осы ерекшелікті дәл сипаттау жалпы диаспора зерттеулеріне шекараның материалдық және символдық қызметін, көпбағытты мобильдікті және мемлекетаралық аймақтық байланыстарды тереңірек енгізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесін ұсынуда да әдіснамалық тәртіп сақталуы қажет. Қауым санына қатысты әртүрлі дерек кездессе, бір көрсеткішті «дұрыс» деп таңдамай, санақ жылы, азаматтық немесе этностық өлшемі, уақытша мигранттарды есептеу тәртібі және дерек жинау мақсаты көрсетілуі тиіс. Сұхбаттан алынған жеке пікір бүкіл диаспораның ұстанымы ретінде жалпыланбайды; оның қандай әлеуметтік позициядан айтылғаны түсіндіріледі. Кесте мен картада мемлекет атауы немесе шекара көрсету саяси дауға қатысы жоқ техникалық шешім сияқты қабылданбауы керек. Тілдік нұсқаларда этноним мен жер атауының бірізділігі сақталып, қатысушы өзін қалай атағаны құрметтеледі. Осы талаптар зерттеудің тек академиялық дәлдігін емес, зерттелетін адамдарға қатысты жауапкершілігін де күшейтеді. Нәтижесінде диаспора жөніндегі тұжырым сенсациялық немесе нормативтік бағаға емес, ашық дерек логикасына, шектеуді мойындауға және балама түсіндірмелерді салыстыруға негізделеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Посткеңестік қазақ және қырғыз диаспораларын зерттеу классикалық диаспора теориясын терістеуді емес, оны тарихи жағдайға бейімдеп толықтыруды талап етеді. Шашырау, ортақ жады және тарихи отанға бағдар сияқты белгілер талдаудың бастапқы нүктесі болып қала береді. Бірақ шекара өзгерісінен пайда болған қауымдарды кейінгі еңбек және білім көші-қоны арқылы құрылған желілерден ажыратпайынша, бұл белгілер жеткіліксіз. Конструктивистік тәсіл сәйкестіктің қалай жасалатынын, трансұлттық тәсіл шекарааралық байланыстарды, институционалдық тәсіл мемлекет пен ұйымдардың рөлін, ал цифрлық тәсіл жаңа коммуникациялық ортаны түсіндіреді.

Мақалада алты өлшемді салыстырмалы матрица ұсынылды: қалыптасу траекториясы; құқықтық мәртебе; ұйымдық инфрақұрылым; мәдени және тілдік трансмиссия; отбасылық-экономикалық желі; цифрлық қатысу. Бұл өлшемдер микро, мезо және макро деңгейлерде байланыстырылғанда ғана диаспоралық тәжірибенің күрделілігі ашылады. Қазақ және қырғыз қауымдарын тұтас ұлттық блоктар ретінде емес, ұқсас тарихи және әлеуметтік жағдайдағы топтар бойынша салыстыру орынды. Мұндай дизайн этностық айырманы құқықтық режим, әлеуметтік тап, гендер, буын және қоныстану типінің әсерінен ажыратуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің шектеуі – оның теориялық және нарративтік шолу сипатында болуы; ұсынылған модель жеке эмпирикалық жоба аясында тексерілу деңгейінде. Сондықтан келесі кезеңде бірнеше ел мен қоныстану типін қамтитын аралас әдісті зерттеу қажет. Ресми статистика, архив, құқықтық құжат, өмірбаяндық сұхбат, сауалнама, әлеуметтік желі талдауы және цифрлық этнография бір-бірін толықтыруы тиіс. Бойлық бақылау сәйкестіктің өмір кезеңі мен саяси өзгерістерге қарай қозғалысын көрсетеді. Практикалық деңгейде мұндай зерттеу мәдени бағдарламаны тек мерекелік іс-шарамен шектемей, тіл үйрету, құқықтық кеңес, жастардың білім желісі және қауіпсіз цифрлық орта сияқты нақты қажеттіліктерге бағыттауға негіз болады.

Осы бағыттағы эмпирикалық тексеру теориялық модельдің қай өлшемдері әр ортада шешуші екенін анықтап, ұғымды кейінгі салыстырмалы зерттеулер үшін одан әрі нақтылауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.

Barth, F. (Ed.). (1969). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Little, Brown.

Boboyorov, H., & Atakhanov, S. (2020). Selective memories, identities and places: Everyday security practices of the Mughat Lyulis in Osh. In M. von Boemcken, N. Bagdasarova, A. Ismailbekova, & C. Schetter (Eds.), *Surviving everyday life: The securityscapes of threatened people in Kyrgyzstan* (pp. 91–116). Bristol University Press. https://doi.org/10.46692/9781529211962.006

Brubaker, R. (2005). The “diaspora” diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, *28*(1), 1–19. https://doi.org/10.1080/0141987042000289997

Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction* (2nd ed.). Routledge.

Critelli, F. M., Lewis, L. A., Yalim, A. C., & Ibraeva, J. (2021). Labor migration and its impact on families in Kyrgyzstan: A qualitative study. *Journal of International Migration and Integration*, *22*(3), 907–928. https://doi.org/10.1007/s12134-020-00781-2

Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. Routledge.

Diener, A. C. (2009). *One homeland or two? The nationalization and transnationalization of Mongolia’s Kazakhs*. Stanford University Press.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Transnationalism: A new analytic framework for understanding migration. In N. Glick Schiller, L. Basch, & C. Blanc-Szanton (Eds.), *Towards a transnational perspective on migration* (pp. 1–24). New York Academy of Sciences.

Lamby, D., & Harring, M. (2024). Youth and migration in Kyrgyzstan: Between poverty migration and perspectives at home. In M. Harring (Ed.), *Growing up in times of crisis* (pp. 171–183). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-58626-2_10

Reeves, M. (2014). *Border work: Spatial lives of the state in rural Central Asia*. Cornell University Press.

Safran, W. (1991). Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, *1*(1), 83–99. https://doi.org/10.3138/diaspora.1.1.83

Schatz, E. (2004). *Modern clan politics: The power of “blood” in Kazakhstan and beyond*. University of Washington Press.

Schenk, C. (2021). The migrant other: Exclusion without nationalism? *Nationalities Papers*, *49*(3), 397–408. https://doi.org/10.1017/nps.2020.82

Tölölyan, K. (1996). Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, *5*(1), 3–36. https://doi.org/10.3138/diaspora.5.1.3

Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

Zharkynbekova, S., Tazhibayeva, S., Shakhputova, Z., Agabekova, Z., Azamatova, A., & Kuzar, Z. (2024). Transnational practices of Kazakh repatriates: The role of family in the adaptation of ethnic Kazakh students from Mongolia and China. *Frontiers in Sociology*, *9*, Article 1452785. https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1452785

Алексеенко, А.Н. (2001). *Этносы Казахстана: историко-демографический справочник*. Астана: Елорда. // Alekseenko, A.N. (2001). *Jetnosy Kazahstana: istoriko-demograficheskij spravochnik*. Astana: Elorda.

Қалыш, А.Б., & Раймбекова, М.Т. (2016). *Қазақстан қырғыздары: тарихи-этнографиялық зерттеу*. Астана: In Design Studio. // Qalyş, A.B., & Raimbekova, M.T. (2016). *Qazaqstan qyrğyzdary: tarihi-etnografialyq zertteu*. Astana: In Design Studio.

Мендикулова, Г.М. (1997). *Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие*. Алматы: Ғылым. // Mendikulova, G.M. (1997). *Istoricheskie sud'by kazahskoj diaspory: proishozhdenie i razvitie*. Almaty: Ğylym.

Тощенко, Ж.Т., & Чаптыкова, Т.И. (1996). Диаспора как объект социологического исследования. *Социологические исследования*, (12), 33–42. // Toshhenko, Zh.T., & Chaptykova, T.I. (1996). Diaspora kak obekt sociologicheskogo issledovanija. *Sociologicheskie issledovanija*, (12), 33–42.

Автор туралы мәлімет

Садвакасова Жанар Амангалиевна – философия магистрі, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594

Сведения об авторе

Садвакасова Жанар Амангалиевна – магистр философии, Восточно-Казахстанский технический университет им.Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594

Information about the author

Zhanar Amangaliyevna Sadvakassova – Master of Philosophy, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: zhsadvakasova@edu.ektu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3621-8594